

Азисбекова Айгерим Азисбековна

И.Арабаева атындагы КМУнун кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары
кафедрасынын магистранты

Азисбекова Айгерим Азисбековна

Магистрант кафедры кыргызского языка и технологии ее обучения КГУ им. И. Арабаева

Azisebekova Aigerim Azisebekovna

Master student of the Department of the Kyrgyz language and technology of its teaching, KSU
named after I. Arabaeva

ТҮРК ТИЛДЕРИНИН ТЫБЫШТЫК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫ

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЗВУКОВОГО СТРОЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

HISTORY OF THE STUDY OF THE SOUND STRUCTURE OF THE TURKIC LANGUAGES

Аннотация: Макалада түрк тилдеринин салыштырма-тарыхый фонетикасынын калыптанышына салым кошкон окумуштуулар, алардын илимий изилдөөлөрү жөнүндө сөз болот. Ошондой эле ар бир окумуштуунун түркологиянын калыптанышына кошкон салымы талдоого алынат.

Аннотация: В статье изложена об ученых, внесших свой вклад в формирование сравнительно-исторической фонетики тюркских языков и их научных исследованиях. А также анализируются вклад каждого ученого в становление тюркологии.

Annotation: The article is about the scientists who contributed to the formation of the comparative-historical phonetics of the Turkic languages and their scientific research. And also the contribution of each scientist in the formation of Turkology is analyzed.

Негизги сөздөр: түркология, түрк тилдери, тыбыштык система, салыштырма-тарыхый фонетика, үндүүлөр системасы, үнсүздөр системасы.

Ключевые слова: түркология, тюркский языки, звуковая система, сравнительно-историческая фонетика, система гласных, система согласных звуков.

Key words: turkology, Turkic languages, sound system, comparative-historical phonetics, vowel system, consonant sounds system.

Түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, сөздүк курамын, грамматикалык курулушун иликтөө байыркы мезгилден баштап окумуштуулардын назарын өзүнө буруп келген. Бул бөтөнчө он биринчи жүз жылдыктын экинчи жарымында жазылган Кашкардык Махмуддун “Түрк тилдеринин сөздүгү” аттуу баасыз эмгегинен ачык көрүнөт. Эмгекте түрк сөздүгү эки ариптүү, үч ариптүү, төрт ариптүү, беш ариптүү жана башка түрүндө адегенде атоочтор, андан соң этиштер түрүндө жайгаштырылган. Аны менен катар түрк тилдери үндөшүү мыйзамынын сакталышына же сакталбай колдонулушуна карай таза тилдер жана аралашма тилдерге бөлүштүргөн. Бул түрк тилдерине, анын ичинде ачык атап көрсөтүлгөн кыргыз тилине таандык тилдик материалдар камтылган эң биринчи эмгек экендиги талашсыз [МК I 512; МК II 304; МК III 336].

Ошентип он биринчи жүз жылдыктан он тогузунчу жүз жылдыктын экинчи жарымына чейин кыргыз тили жөнүндө, анын жиктелиши жана мектептерде окутулушу жөнүндө материал табуу мүмкүн эмес экендиги белгилүү.

Кыргыз элин падышалык Россия каратып алгандан кийин орус окумуштууларын кыргыз жеринин кен байлыктары, географиялык жайланышы, маданий жагдайы жана башкалар өтө кызыктырат. Мындай кызыкчылык Кыргызстандын бүт жаратылышын, жер байлыгын, географиялык табигый шартын, элинин салтын, үрп-адатын, тилин, адабиятын, тарыхын иликтөөгө түрткү берет.

Өткөн кылымдын 20-жылдарына чейинки орус түркологиясы Санкт-Петербург университетинде чыгыш тилдери факультетинин уюшулушу менен тыгыз байланыштуу. Муну он тогузунчу жүз жылдыкта жарык көргөн ири илимпоз А. К. Казем-бек, О. Н. Бётлингк, В. В. Радлов, В. В. Бартольд, Н. Ф. Катановдордун эмгектеринен көрөбүз, анткени алар түркологиялык изилдөөнүн козголбос фундаментин түзүшкөн.

XIX кылымда, бөтөнчө анын экинчи жарымында тилдик көптөгөн материал жыйналып, ал баа жеткис материал ар тараптан терең изилденип, түрк тилдеринин фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси, лексикографиясы боюнча ири эмгектерди жаратууга мүмкүндүк берди. Алардын айрымдарын атоо ашыктык кылбас деген ойдомун. Бул эмгектердин катарына азыркы учурда түркологдор пайдаланып жаткан А.К. Казем-бек “Общая грамматика турецко-татарского языка” [Казем-бек, 1846:466], О.Вöhtlingk “Ueber die Sprache der jakuten”, “Грамматика алтайского языка” алтай миссиясынын мүчөлөрү түзгөн [Грамматика... 1869], Н. Ф. Катанов “Опыт исследования урянхайского языка” [Катанов, 1903:775] деген эмгектери жана В. В. Радлов “Опыт словаря тюркских наречий” [Радлов, 1888-1911, I-IVт., СПб.], В.Наливкин “Русско-сартовский и сартовско-русский словарь” [Наливкин, 1884] ж.б. сөздүктөрдү атоого болот. Аталган эмгектер менен сөздүктөр бүгүнкү күндө да түрк элдеринин тилин иликтеген ар бир окумуштуу тарабынан пайдаланып, алардан иликтөөнүн ар кандай ыкмаларын үйрөнүп, өз изилдөөлөрүндө колдонуп жаткандыгын эч ким тана албас.

Дүйнөлүк түркологияда В. В. Радловдун илимий ишмердиги жаңы доорду ачты, анткени В.В.Радловдун “Образцы народной литературы тюркских племен” деген сегиз томдугу түрк тилдеринин тектештирме фонетикасын жаратты, түрк тилдеринин сөздүгүн пайда кылды, негизги руникалык жазуу эстеликтерин которуп, иликтеп жарыяланды. Ошондой бир кыйла байыркы уйгур жазма эстеликтерин жана түрдүү түрк тилдеринин материалдарын басмадан чыгаруу. Ошентип В.В.Радлов атамекендик түркологияда филологиялык багыттын толук орун алышын бекемдеди.

В.В.Радловдун аталган эмгегинде башка түрк элдеринин оозеки чыгармаларын иликтөө, которуу менен кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү жөнүндө өзүнүн пикирин билдирип, аны иликтөөнүн багытын көрсөткөн.

Мына ошентип, Октябрь революциясына чейин кыргыз тили атайын иликтөөнүн объектиси болбогону менен жогоруда аталган В. В. Радлов, О.Бётлингк, Ф.Корш, Н. Ф. Катанов, Б. А. Богородицкий жана башкалардын эмгектеринде тигил же бул түрк тилин изилдөө менен кыргыз тили жөнүндө кабар материалдар берилгендигин көрөбүз.

Октябрь революциясынын жеңиши менен кыргыз жергесинде жаңы турмуш, жаңы коомдук түзүлүш башталышын, мурда туруктуу жазуу-сызуусу болбогон кыргыз элин сабаттуулукка үйрөтүү талабы күн тартибине коюлду. Орус түркологдорунун эмгектеринде кыргыз тили жөнүндө учкай берилген маалыматтар, анын тыбыштык түзүлүшүн, сөздүк курамын, грамматикалык курулушун талапка ылайык системалуу чагылдырган эмес.

Ошондуктан туруктуу кыргыз жазуусун жаратуу, алфавитин түзүү, жазуу эрежелери менен айтым маселелеринин негиздери жана принциптерин иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыкты.

Жыйырманчы жүз жылдыктын 20-30-жылдыкта кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, грамматикалык курулушун коюлган талапка ылайык ыраттуу иликтөө иши колго алына баштайт. Ошентип бул багытта 1911-ж. Уфа шаарынан жарык көргөн, кыргыз жана казак окумуштууларына (башталгыч мектептин окуучуларына) арналган Э. Арабаев, Х. Сарсекеевдин “Алиппеге яки төтө төтөн окуу” китебинде басма түрүндө алгачкы маалымат берилген [Арабаев, Сарсекеев 1911].

Аталган алиппе окуулугунда кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн сыпаттоо жана алардын жасалышы боюнча маалымат берүүнү максат кылбастан, ал тыбыштарды жазуу жана окууга үйрөтүү аркылуу жаштардын сабатсыздыгын жоюу максатын көздөгөн. Бул алиппе өз учурунда көптөгөн кыргыз жана казак жаштарын сабаттуулукка үйрөтүүдө зор роль ойногондугун дайыма эсте тутушубуз абзел.

Ошентип, кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн илимий багытта иликтеген кеңири маалымат кыргыз элинин агартуучуларынын ана башында турган К.Тыныстановго таандык. Кыргыз элинин кызыл профессору көптөгөн окуу программаларын, программанын талабына ылайык окуулуктар менен окуу китептерин басмадан жарыялайт. Кыргыз тилчилеринин ичинен биринчи болуп К.Тыныстанов кыргыз тилине тиешелүү терминдерди иштеп чыгып, аны программа менен окуу китептерине киргизип, тилдик кубулуштарды өз аты менен атоону кеңейткенин белгилебей коё албайбыз.

Академик В. В. Радлов бир кыйла түрк тилдеринин тыбыштык өзгөчөлүгүн тектештирип баяндаган “Phonetik...” деген эмгегинде кыргыз тили жөнүндө кабар берет. Бирок кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү өзүнчө бөлүнүп көрсөтүлбөстөн, ар түрдүү жагдайларда, айрым параграфтарда башка түрк тилдеринин тыбыштык түзүлүшүн баяндоодо каралган.

Иштин кириш бөлүмүндө кыргыз этнониминин чыгышы жөнүндө, түндүк түрк урууларынын тутумунда кыргыз бар экендиги, алардын жайгашышына байланыштуу тарыхый-этнографиялык кабар берген.

В.В.Радлов кыргыз тилинин үндүүлөр системасында тогуз кыска (а, ä, о, ö, и, ü, ы, 1, е) үндүү бар экендигин белгилеген. Тогузунчу фонема катарында тил алды ачык үндүү <э> фонемасын көрсөткөн. Бирок бул фонема кыргыз адабий тилинде, анын түндүк говорунда дээрлик кездешпейт жана колдонулбайт. Ал кыргыз тилинин түштүк-чыгыш, түштүк-батыш говорлорунда үндүүлөрдүн тутумунда колдонулат. Ал эми башка монофтонгдорду (а, ä, о, ö, и, ü, ы, 1, е) сыпаттаганы азыркы кыргыз адабий тилинин үндүүлөр системасына аздыр-көптүр шайкеш келет.

Үндүүлөр менен катар үнсүздөр системасы да иликтенген. В. Радловдун кыргыз тили түрк тилдеринин «йоканье» говорлорунун тобуна кирет дегенин кыргыз тилинин фонетикалык фактылары кубаттабайт. Үнсүздөр системасындагы л-ль экөө өз алдынча фонема катарында караганы да так эместигин көрөбүз. Алар <л> фонемасынын комбинатордук аллофону гана, анткени ичке үндүүлөр менен айкашта келгенде (бил'ик), жоон үндүүлөр менен айкашса (бада) түрүндөгү аллофондо айтылат.

В.В.Радлов аталган эмгегинде кыргыз тилиндеги үндөшүү законченемдүүлүгүн, муунда үндүүлөрдүн позициялык жайгашын, үнсүз тыбыштардын тутумун жана жайгашыш позициясын, комбинатордук ж.б. өзгөчөлүктөрүн туура белгилеген. “Образцы народной литературы северных тюркских племен” эмгегинде академик В.В. Радлов 1862-жылы жана 1869-жылы кыргыздарга келип жыйнаган материалдарын жарыялаган.

В.В. Радлов оң канаттагы кыргыздардын кебинен түндүк кыргыз говорлоруна тиешелүү диалектилик өзгөчөлүктү байкабагандыгын белгилеп, ар түрдүү тилдерден материал жыйноону эп көргөндүгүн айткан. Бирок ал жарыяланган материалда сөздүн аягында <з> тыбышы каткалаң <с> менен желмогуз эмес желмогус, сөз эмес сөс, жүз эмес йүс айтыларын эмнегедир эске албаган. Бул көрүнүш кыргыз тилинин Чуй говоруна тиешелүү, ал эми калган кыргыздарда жалпы түрк тили сыяктуу <з>, <с> болуп колдонулат.

В. В. Радлов “Образцы...” эмгегинин киришүүсүндө сөз башында келген <ж> тыбышын “j” тамгасы менен транслацияланган. Кыргыз тилинде йоканье дээрлик орун албайт.

Венгр окумуштуусу доктор Алмаши “Der Abschied des Helden Manas von seinem sohne” деген макаласында “Keleti szemle” журналына [Алмашы 1911, 216] жарыяланган “Манас” эпосунун 70 сап үзүндүдө монофтогдорду созулма үндүү катарында берген. Бул эпосту айтып жатканда жазылган болуу керек. Макалада үндөштүк закону сакталбаган (Каныкей → Каникей), ассимиляция (Манаста → Манасда) болуп транскрипцияланган.

Жогоруда аталган эмгектер менен кыргыз тилин Октябрь революциясына чейинки иликтөөлөр чектелет.

Колдонулган адабияттар:

1. Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк (*Түркий тилдер сөз жыйнагы*) [Текст] / Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 1-том. - Бишкек: Бийиктик, 2013. -512 б.

2. Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк (*Түркий тилдер сөз жыйнагы*) [Текст] / Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 2-том. - Бишкек: Бийиктик, 2013. -304 б.

3.Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк (*Түркий тилдер сөз жыйнагы*) [Текст] / Которгон: Оморов А. 3-том. -Жалал-Абад, 2016. -336 б.

4. Казем-бек Мирза А. Общая грамматика турецко-татарского языка [Текст] / А. Мирза Казем-бек. –Казань, 1846. -466 с.

5. Грамматика алтайского языка [Текст] / Составители: Члены алтайской миссии. – Казань, 1869. -298 с.

6. Катанов Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня [Текст] / Н. Ф. Катанов. – Казань, 1903. -775 с.

7. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В.В.Радлов. - В 4-х томах 8 книгах. -Москва: Изд. восточной литературы, 1963. -2230 с.

8. Арабаев Э., Сарсекеев Х. Алиппе жаки төтө окуу [Текст] / Э.Арабаев, Х.Сарсекеев. – Уфа, 1911.

Рецензент: филол.и.к., доцент Каратаева С.К.